

SIMON JÁNOS

Közép-európai átmenetek vagy átalakulások?

A RENDSZERVÁLTOZÁSOK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE

1. A TRANZITOLÓGIA, MINT AZ ÁTMENET TUDOMÁNYA?

Mindenekelőtt néhány alapvető fogalmat tisztáznunk kell ahhoz, hogy a közép-európai rendszerváltozásokat elméleti szinten is értelmezni tudjuk. A tranzitológia az átmenet tudománya, mely a társadalmi változások politikai dimenzióit kutatja. A diktatúrából a demokráciába való átmenetet vizsgáló tranzitológia tudománya viszonylag fiatal, csak néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, ezért nem meglepő, hogy nincs önreflexiója, vagy csak igen szűk területre terjed ki. A témakörrel foglalkozó kutatók például még nem kerestek arra választ, hogy mikortól indultak maguk a tranzitológiai kutatások, kinek, vagy kiknek a nevéhez köthetők a kezdetek. Ha átnézzük a rendelkezésünkre álló legfontosabb szakirodalmat, akkor arra azt tapasztaljuk, hogy még arra a kérdésre is csak limitált és erősen szubjektív alapokon álló válaszokat kapunk, hogy mennyire terjeszthető ki maga a tranzitológia fogalma vagy, hogy milyen módszertannal tud a legtöbbet mondani a valóságról.

A kérdés tehát az, hogy a közép- és kelet-európai demokratikus átmenet tapasztalatai mennyiben erősítik a tranzitológia klasszikus elméleteit, pontosabban a régió történései és folyamatai mennyire vannak azzal fedésben? Ezek fényében pedig a posztkommunista átalakulások milyen módon erősítik, vagy változtatják meg a tekintélyelvű rendszerek demokratizálódásáról vallott nézeteinket? Jelen tanulmányunkban mindkét kérdést érintjük, de nem kívánunk egyikre sem kimerítő szakmai választ adni, inkább csak fogódzókat kínálunk a későbbi kutatásokhoz. Más oldalról azt is mondhatnánk, hogy rövid eszmefuttatásunkban arra is választ keresünk, miben gazdagították a nemzetközi tranzitológia szakirodalmát a poszt-kommunista rendszerváltozások?

Maga a tranzíció szó eredete sem egyértelmű, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Spanyolországból származik az 1970-es évek elejéről. Fernandez Miranda nevéhez kötik, aki egy francoista politikus volt, művelt, felvilágosult, abszolutista gondolkodó. Ő mondta egy újságinterjúban, hogy az út a diktatúrából a demokráciába valószínűleg el fog húzódni, nem lesz rövid és egyenes, hanem különböző hullámok lesznek, és ezt a folyamatot a „transición” (spanyolul átmenet) szóval írhatjuk le (Simon 2008).

A tranzitológia első nagy és ma is figyelemre méltó alkotásának D. A. Rustow közel fél évszázada megjelent írását tartom (Rustow: 1970: 337-363). Rustow óta általánosan elfogadott tény, hogy a demokráciába történő átmenet semmi esetre sem egy lineáris vagy egy előre kiszámítható racionális folyamat. Különösen nem az, ha figyelembe vesszük az átmenet során a nemzetközi hatásokat, a többféle irányból jövő kalkulálhatatlan kimeneteleket, az elkerülhetetlen visszaeséseket, a folyamat változatosságát és sokszor bizonytalan kimenetelét. Rustownak a demokráciák sta-

bilitásának tapasztalatokból kiinduló elméleti alapvetései a mai napig gondolatébresztők (1970). Jelen tanulmányunk szempontjából két fontos felvetésére hívjuk fel a figyelmet. Az első szerint a demokratizálódási folyamatokat alakító tényezők sokszor nem a társadalom struktúrájából jönnek át a politikum szférájába, hanem véletlenszerűen összekapcsolódó nem társadalmi elemekből. Ezzel nemcsak teljes mértékben egyetértünk, de ki is egészíthetjük, mert véleményünk szerint ezek a nem-szociális predispozíciók legtöbbször a média segítségével a politikai elitcsoportok politikai kultúrájából, magatartásából, attitűdjéből, értékrendszeréből, viselkedési mintáiból, norma-követéséből, konfliktuskezelési képességeiből következnek, szüremkednek le (Simon CEPSR 2009).

Az sem mindig garantált, hogy a demokrácia kiépítésének folyamatában az új aktorok csak demokratikus eszközöket alkalmaznak, gyakran előfordul, hogy éppen a demokrácia intézményeinek kiépítésére antidemokratikusan járnak el. Schmitter, O'Donnel és Whitehead 1985–86-ban megjelentetett négykötetes könyve, illetve Juan Linz és Alfred Stepan 1996-os ópusza ma a tranzitológia legfontosabb elméleti szakirodalmá, melyet minden témához kapcsolódó elemzés referenciának használ. A posztkommunista átmenetekről azonban eddig nem született igazán jó, átfogó elméleti munka, a több országot összehasonlító kutatás pedig ritkaságszámba megy (pl. Barnes–Simon által szerkesztett *The Post-communist Citizen* című 12 országban végzett empirikus kutatásra alapozott művet, melynek 11 neves európai és amerikai szerzője van (Barnes–Simon 1988).

2. ÁLLAM ÉS CIVIL TÁRSADALOM VISZONYA DIKTATÚRÁBAN ÉS DEMOKRÁCIÁBAN

Ha összevetjük a diktatúra és a demokrácia közti különbséget és azt le akarjuk írni egy összehasonlításban, akkor a két rendszer közti különbséget legszemléletesebben az Állam (Á) és a Civil Társadalom (CT) viszonyában tudjuk bemutatni.

A diktatúrában az állam maga alá gyűri a civil társadalmat és feltétel nélkül dominálja azt. A diktatórikus rendszer mindig annyira kemény diktatúra, amennyire erős az Á dominanciája a civilek felett, illetve amennyire nagy a CT alávetettsége, kiszolgáltatottsága az állam erőszakszerveinek. Ha a CT-nek van egy bizonyos autonómiája (pl. a privát szféra, vallás, oktatás), akkor puhább a diktatúra (mint Jugoszlávia és Magyarország az 1980-as évek második felében). Ha viszont egyáltalán nincsen, nagy az elnyomás, akkor mondjuk, hogy totális a diktatúra (Szovjetunió Sztálin idején 1945 után, vagy Észak-Korea a Kim-klán mindhárom generációja idején).

A demokratikus rendszerekben ezzel szemben az Á és a CT között mellérendeltségi, intézményesített partnerségi viszony van. Az Á gyakorolja hatalmát, de a CT küldi az általa megválasztott képviselőit Á szervezeteibe, javaslatokat tesz Á-nak és ellenőrzi, számon kéri Á tevékenységét. Demokrációkban tehát a kapcsolat, az emberek és az információk áramlása kétirányú, „konzultatív”, míg diktatúrákban egyirányú, „parancsoló”.

Kérdés, hogy a demokrácia és a diktatúra kettőssége egy „tyúk-tojás” körforgásos viszonyához hasonlítható-e, vagy nem, hanem sokkal inkább egy „természetes” és egy „természetellenes” állapot létrejöttéhez, egy „utcás” és egy „zsákutcás” helyzethez? Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy miért szeretjük inkább a demokráciát, mint a diktatúrát? A választ a két rendszer működése és hosszú távú hatása révén adhat-

juk meg: a demokrácia ugyanis humánus, emberbarát, mert alkotó energiákat szabadít fel; míg a diktatúra antihumánus, elembertelenít és rombol. Adódik a kérdés, hogy akkor miért és hogyan jön létre a diktatúra? A kérdés első felére egy korábbi tanulmányomban már bővebben válaszoltam, amikor a pretorianizmus természetét és működését írtam le, most inkább a kérdés második felére válaszolnék (Simon 2004). Megítélésem szerint egy reverzibilis folyamattal állunk szemben, így a konstrukció létrejöttének megértése segít a „dekompozíciós folyamat” (szétesés, leépítés) megértésében is, vagyis a felépítésében benne van a lebontásának lehetősége is.

A latin-amerikai diktatúrák úgy kezdődnek, hogy a katonákat parancsnokaik kivezénylik a laktanyákból, hogy elfoglalják az állam legfontosabb hatalmi pozícióit, így a hatalmi ágak vezérlő központjait (parlament, bíróságok, rendőrségek), az igazgatási szervezetek kulcspozícióit, a médiaközpontokat, az erőszakos szervezetek irányító központjait, és a szimbolikus szervezetek vezérlő erőit. A demokrácia intézményeit föloszlatják, illetve azokat saját szervezeteikkel helyettesítik, és saját emberekkel töltik fel, szabályait felfüggesztik és saját szabályait vezetik be. Egyenruhában „kormányoznak”. A törvények egy részét vagy többségét felfüggesztve katonai kormányzást vezetnek be, a kontroll-mechanismusokat és a civil szabadságjogokat jelentősen szűkítik vagy teljesen megszüntetik. A képlet leegyszerűsítve a következő: a Hadsereg (H) megszállja az Államot (Á) és a továbbiakban annak intézményein keresztül dominálja a maga alá vetett, jogaitól megfosztott Civil Társadalmat (CT). Mindez annak megfelelően történik, ahogy az előzőekben a diktatúra működését leírtuk. Latin-Amerikában tehát a diktatúra úgy szűnik meg, hogy a H (ha vezetőiket így vagy úgy ráveszik) visszavonul a laktanyákba, a CT visszakapja (vagy visszaszerzi) hatalmát és választások révén ismét képviselőket küld az országos és a helyi parlamentbe, akik kormányt alakítanak, visszaállítják a demokratikus jogokat és intézményeket, helyreáll az Á és a CT korábbi „partneri” kapcsolata. Ha a politikusok évekkel később ismét túlságosan korruptak lesznek, vagy a gazdaság válságok és csődök halmazát produkálja, akkor megint jön egy szignál, melynek hatására a katonák elhagyják a laktanyákat és ismét megszállják az Á-t, minden kezdődik előlről. Ez a diktatórikus rendszer létrejöttének latin-amerikai képlete, de milyen Közép- és Kelet-Európa kommunista képlete? (*Itt és most tegyük zárójelbe a gerillaharcosokat, mert ők nem egy ország reguláris hadseregéből nőnek ki, hanem olyan civilekből állnak, akiket világmegváltó hitük bűjtatott katonaruhába. Ők eleve célul tűzik ki a tulajdonviszonyok megváltoztatását, győzelmük után pedig félig civillé változnak vissza és forradalmi pártot alapítanak, mint Castróék, Che Gueváráék, vagy a nicaraguai sandinisták).

A kommunista diktatúrákat bolsevik típusú pártok hozták létre, melyek kizárólagosságra törekedtek, kifejezetten militarista módon szerveződtek, illegálisan és konspiratíván építették ki hálózatukat. Noha magukat mindig pártnak nevezték, de a valóságban félkatonai erőt alkottak. 1917-ben Oroszországban puccsal szereztek meg a hatalmat, 1945 után pedig a közép-európai többpártrendszeres demokráciákban a régiót megszálló szovjet-orosz fegyverek árnyékában törtek hatalomra konspirációval, illegális módszerekkel, tiltással, emberrablással, terrorista akciókkal, antidemokratikus kirekesztésekkel. A militarista párt elfoglalta az államhatalmi pozíciókat, betiltotta a többi pártot, monopolizálta a közéletet és az állam hatalmi gépezetét, s hamar kiépítette az egypártrendszerű Párt-Államot (PÁ), intézményesítve

a diktatúrát. Ennek alapján a PÁ megfosztotta a CT-t minden demokratikus jogától, föloszlatta szervezeteit és megtiltotta újak létrehozását. De ezen túlmenően az államosságokkal teljesen összetörte a civil társadalmat, és ez az a lépés, melyet a latin-amerikai katonák soha nem tettek meg. A „csonka civil társadalom” pedig így megfosztottá vált mindenféle ellenállási lehetőségtől. A PÁ maga alá vetette a CT-t és parancsuralmi módszerekkel irányította azt, a neki ellenálló vezetőit pedig likvidálta a közéletből.

Amikor tehát Közép-Európa meg akart szabadulni a diktatórikus rendszertől, akkor először is a CT-nek kellett magáról leráznia a rátelepedett PÁ-t, ahhoz pedig az államnak meg kellett szabadulnia az őt megszálló bolsevik típusú (militarista és monopolisztikus) párttól. De míg Latin-Amerikában az Á-ot megszálló hadsereget vissza lehetett küldeni a laktanyákba, addig a gyökereiben antidemokratikus bolsevik pártot nem volt hová visszaküldeni. Egyetlen megoldás kínálkozott: föl kellett oszlatni. Ezt három úton lehetett elérni: vagy maga a párt kitermelt magában olyan demokratákat, reformereket, akik ezt vállalták, vagy az új pártok erősödtek meg annyira, hogy rákényszerítették a régi PÁ pártmaradványait a megszűnésre, vagy a CT erői, társadalmi mozgalmak tették meg ugyanezt. Az első útra a magyar átmenet a példa, a másodikra a lengyel, a harmadikra pedig román átmenet szolgált példát.

Ahhoz, hogy a posztkommunista országokban a CT ismét talpra álljon, nem volt elég a demokratizálás, vagyis a szabadságjogok visszaadása, hanem a „csonka társadalomból” „teljes társadalmat” kellett alkotni. Meg kellett teremteni a CT önálló gazdasági alapját, erre pedig a piacgazdaság intézményeinek kiépítése, a magántulajdon helyreállítása szolgált, aminek eszköze a privatizáció és a reprivatizáció volt. Emellett pedig a demokratikus fejlődés számára nagyon hasznosak azok a nemzetközi programok, melyek a átmenetben lévő országokban a civil társadalom szervezeteit és öntudatát hivatottak erősíteni (alapítványok, egyletek, körök, egyesületek létesítésével és pénzügyi támogatásával).

Egyértelművé szeretnénk tenni, hogy a demokratikus átmenet során az Állam és a civil társadalom viszonyának rendezése nem egy egyszeri aktus révén történik meg, hanem az egyes kormányzatok politikai és jogi intézkedéseinek sorozataként. Magyarországon sem volt egyenes vonalú ez a fejlődés (1. sz. tábla).

3. ÁTMENET VAGY ÁTALAKÍTÁS?

Ha a címben szereplő kérdés a folyamat ok tartalmára vonatkozik. Ha precízebben akarjuk feltenni a kérdést, akkor bővebben úgy tudnánk megfogalmazni, hogy jelen tanulmányunk a tekintélyuralmi rendszerből a demokratikus rendszerbe való átmenet folyamatával foglalkozik, s azt kívánja megválaszolni, hogy a közép- és kelet-európai rendszerváltozás lényegében olyan átmenet (tranzíció) volt-e, mint amilyen általában a dél-európai és a latin-amerikai országokban, vagy pedig attól eltérő mélyebb folyamatok összessége, tehát átalakulás. Egyszerűsítve a kérdés így hangzik: minek nevezhető a posztkommunista demokratizálódás: tranzíciónak vagy transzformációnak? Erre logikailag háromféle elméleti lehetőség közül választhatjuk ki a legadekvátabbat.

Az első értelmezés a klasszikus tranzitológiai tanulmányokra alapozódik, és a tranzíció fogalmának dominanciájára épül. A 90-es években a kutatók számára az egyik lehetőség az volt, hogy kiterjesztjük a tranzitológia fogalmát, s nemcsak ma-

gára a szűkebb értelemben vett demokratizálódási folyamatra használjuk, hanem a szélesebb értelemben vett nagy társadalmi átalakításra, a transzformációra is. Tehát ez utóbbi része az előbbinek. Így viszont nem kellene külön felépítenünk az átalakítás (transformation) fogalmát, mert azt mondhatjuk, hogy a tranzíció fogalma a demokratizálás mellett a transzformáció fogalmát is magában foglalja. Csakhogy ezzel a fogalom jelentéstartományát oly mértékben kiterjesztenénk, hogy a tartalmát parttalanul relativizálnánk. (Megjegyezzük, hogy a 90-es években lengyelországi szakmai konferencián egy-két alkalommal voltak olyan szociológusok, politológusok, akik a kelet-európai átalakulást „komplex tranzíciónak” nevezték, de végül e kifejezés nem vált elfogadottá, hamar kikopott a szakmai szótárakból.) (1. sz. ábra).

A másik lehetőség akkor állna fenn, ha szubjektív bizonyosság alapján úgy döntünk, hogy a két dolog – a tranzíció és a transzformáció – eltérő minőség. Ekkor abban az értelemben használjuk a transzformáció kifejezést, melyben maga Charles Polányi is használta a „Nagy Átalakulás” című művében (Polányi: 1944). Polányi a közösségi beszolgáltató és újraelosztó (redisztributív) társadalmaknak a piaci társadalomba való átmenetét az emberiség számára óriási jelentőségű történelmi folyamatként értékelte és Nagy Átalakulásnak (The Great Transformation) nevezte el. Az ő értelmezésében ez a társadalmi változás az újraelosztó gazdaságból a piacgazdaságra való áttérést tartalmazza, mely a tranzíciótól mindenképpen fajsúlyosan eltérő tartalommal bír. Olyan kardinális változásokkal járt együtt, mely így minőségileg külön jelentéstartományba helyezi a fogalmat.

Véleményem szerint létezik egy köztes megoldás is, mely egyrészt feltételez átfedéseket is a tranzitológia eddigi demokratikus átmeneteivel, másrészt vannak olyan, az előzőtől eltérő jegyei, minőségileg más jellemzői, melyek társadalmi hatásuk miatt összetettebbé teszik a változásokat, s ezért a transzformáció önállóságot is mutat. Mindent összevetve tehát háromféle rendszerezést, megközelítést különíthetünk el (1. sz. ábra). Ha kördiagrammal akarnánk ábrázolni, akkor a Polányi-féle „Nagy Átalakulás” elmélete alapján két külön körbe kell ábrázolnunk az átmenetet és az átalakítást. A „klasszikus tranzitológiai” elméletek alkotóinak fogalomhasználata szerint viszont az átalakítás körébe belefér az átmenet is, ami felfogható annak részeként. Megítélésem szerint viszont a két fogalom értelmezési köre részben metszi egymást, részben pedig egymástól eltérő területre esik, van közös halmazuk is és van különálló halmazuk is. Nézzük meg közelebbről azokat az érveket, melyek álláspontomat alátámasztva az egymást metsző halmazok elmélete mellett szólnak! A továbbiakban lényegében arra a kérdésre válaszolunk, hogy miben állnak a hasonlóságok és miben az eltérések a „tranzíció” és a „transzformáció” között?

Latin-Amerikában a katonai hatalomátvétel után nem nyúlnak a magántulajdonhoz. Kétségtelen, hogy néha pl. a közvélemény megnyerésére a korrupcióellenes harc nevében néha vagyonokat koboznak el. Alkalmanként előfordul, hogy a külföldi emigrációba vonult ellenállók vagyonát vagy földjét elkobozzák és felosztják, de alapvetően azt mondhatjuk, hogy tiszteletben tartják a magántulajdon sérthetlenségét. Így a CT megtartotta a maga integritását és komplexitását.

Közép- és kelet-európai civil társadalmak fejlődése ettől eltérő irányt vett a kommunista diktatúrák erős nyomása alatt, olyannyira, hogy talán nem is fejlődésről,

hanem torzulásról kellene beszélni. A kommunista (szocialista) forradalmak egyik kimondott célja éppen a tulajdonviszonyok megváltoztatása volt, amikor pedig a kommunisták hatalomra kerültek, első dolguk ennek megvalósítása volt, a nagyobb és a közepes magánvagyonokat elkobozták, vagyis a termelőeszközöket államosították. A szocialista országok gyakorlata szerint az országban a termelőeszközök kb. 90-95%-a állami tulajdonban volt, így nem csak a középosztályt, de az egész civil társadalmat megfosztották az önálló gazdasági bázisától. A kiszolgáltatottá vált individuuum csak az állami munkaszervezetben találhatott munkát. Ha bármilyen rendszerellenes tevékenységért elítélték, akkor ő és hozzátartozói már csak a perifériára mehettek dolgozni, (portás, éjjeliőr, rakodómunkás, perecárus stb.) ha egyáltalán oda is bevették. (Lásd erről az 1956-os elítéltek és hozzátartozók utóéletét a 60-as, 70-es években!). A kommunisták nemcsak a civil társadalom magántulajdonát államosították, de fölsozlatták annak érdekvédelmi szervezeteit, továbbá megtiltották új alapítványok, körök, egyesületek, védegyletek alakítását.

Az anyagi bázisától megfosztott civil társadalom tehát „csonka társadalom” volt, melynek tagjai így atomizáltan végletesen kiszolgáltatottá váltak a diktatórikus hatalom önkényének. Ez az a fundamentális különbség, ami megkülönbözteti egymástól a latin-amerikai és a kelet-európai diktatúrákat. Amikor pedig a posztkommunista átmenetről beszélünk, akkor ebben rejlik a többi átmenethez képest a lényeges másság. Közép- és Kelet-Európa országaiban nemcsak demokratizálni, de privatizálni is kellett; vagyis helyre kell állítani a mesterségesen szétvert „csonka civil társadalom” saját gazdasági bázisát és integratív egységét, mely a demokráciának és piacgazdaságnak egyik alapfeltétele. Emiatt bonyolultabb, sokrétűbb a feladat, hiszen könnyebb volt 50-70 évvel korábban egyik napról a másikra államosítani, mint két-három generációval később a társadalmi igazságosság nevében ismét megtalálni a tulajdonost. Csak kevés területen lehetett reprivatizálni, a legtöbb új tulajdonos pénze vagy kapcsolati tőkéje révén került tulajdonosi pozícióba, ami velük és a folyamattal szemben éles feszültséget okozott a társadalom tulajdon nélkül maradt csoportjaiban. Miközben a demokratizálódás nyitottabbá, egyenlőbbé és igazságosabbá tette a társadalmat, a privatizáció éppen az egyenlőség ellen hatott, s növelte az igazságtalanság érzését. Közép-Európában a feladat az új politikai osztály számára éppen az volt, hogy megakadályozza az erős polarizálódást, hogy féken tudja-e tartani az ellenerőket, s el tudja-e érni, hogy a piacgazdaság irányába mutató privatizációs folyamat salakja az emberek szemébe ne úgy jelenjék meg, mint magának a demokráciának a hozadéka. Ha a kettő, a demokrácia intézményeinek és a piacgazdaságnak a kiépítése szétválik az emberek tudatában, akkor a tranzíciós folyamat viszonylag gyorsan megy végbe, s az emberek nem fordulnak a demokrácia ellen, nem szavazzák vissza a régi tekintélyuralmi rendszer politikai erőit. Azt mondhatják, hogy „kevés a demokrácia”, vagy „rosszul működik”, de azt a hamis tudatot mindig el kell oszlatni, hogy „általában rossz a demokrácia”, már a kifejlődését is el kell kerülni. Például a közvélemény-kutatások számára külön kihívást jelentett megmagyarázni, hogy a válaszadók mennyiben tesznek különbséget kormány és rendszer megítélése között, vagy a piacgazdasággal való elégedetlenség és a demokráciával való elégedetlenség között, annak általános és specifikus megjelenése között.

Megítélésem szerint el kell választanunk az átmenet folyamatát (tranzíció), mint egy demokratizációs folyamatot, az átalakulás folyamatától (transzformáció), mert ez utóbbi sokkal összetettebb és mélyebb interaktív folyamat. Egyértelműen szét kell választanunk a tranzíciót és a transzformációt, de mindezt annak tudatában, hogy vannak köztük átfedések. Pl. Mexikó és Chile esetében egyértelműen demokratikus átmenettel, tranzícióval van dolgunk; a posztkommunista államok esetében azonban átalakulós folyamatról, transzformációról kell beszélnünk.

A demokratikus átalakulás folyamata esetén, a dél-amerikai, a délkelet-ázsiai és dél-európai tapasztalatok alapján elkülöníthetünk két különböző területet. Az egyik terület az intézmények demokratikussá válásával és az államszerkezettel foglalkozik, míg a másik az állam és a civil társadalom közötti kapcsolatokat vizsgálja. Ha mindkét folyamat működik, akkor egy rendszerváltásról beszélhetünk, amikor is a tekintélyelvűt leváltja egy demokratikus rendszer. Ez történt meg az 1980-as években Argentínában, Peruban, Uruguayban, amikor a hadsereget elmozdították a hatalomból. Hasonló folyamatok zajlottak le az 1970-es és 1980-as években Dél-Európában: Görögországban, Portugáliában és Spanyolországban. A klasszikus értelemben véve ezek a demokratikus folyamatok az átmenet fogalmába tartoznak (Linz és Stepan 1996.).

Mindazonáltal, a közép- és kelet-európai posztkommunista országokban a civil társadalom, mivel a magántulajdon feletti rendelkezés nem létezett, nem tudott partner-jellegű kölcsönhatásba lépni az államhatalommal, ellensúlyozva annak hatalmát. A posztkommunista régió belüli demokratikus változásnak feladata is volt, hogy érvényesítse az államtulajdont és keresse fel a korábbi tulajdonosokat, akikről elvették tulajdonaikat. Ez nemcsak a piaci hatékonyság miatt, hanem a demokratikus fejlődésnek is szükséges eleme volt, hiszen a civil társadalmak függetlensége csak az államtól független magántulajdon által biztosítható. Ez az, ami a demokratikus folyamatot sokkal összetettebbé teszi az átmenethez képest. Másrészt maga a piacgazdaság működése is az igazságtalanság és egyenlőtlenség állandó forrását táplálja, számos ellentétet, különbséget ösztönöz az érdekekben, amelyek megoldását sokszor antidemokratikus eszközökkel érik el (növekvő munkanélküliség és szegénység, növekvő kulturális és szellemi egyenlőtlenségek). A kapitalista osztály emelkedésével egyidejűleg a munkanélküliek és szegények száma is emelkedik, akik számára a termékek és szolgáltatások kevésbé érhetőek el. A szociális igazság és egyenlőség elve, amely a demokrácia értelmezésének része, sokszor csorbát szenved és veszít (Simon 2000: 260–286).

A gazdasági átalakulás (a piacgazdaságra történő átalakítás és a privatizáció) egy sor szociális igazságtalanságot szült. A piaci hatékonyság gyakran megsérti az emberek érdekeit és értékeit, amely egyértelműen ütközik az emberekben meglévő, demokráciáról alkotott értékrenddel. Pontosan ez a különbség a posztkommunista országok demokratizálódása és a korábbi demokratikus átmenetek között, és ezáltal a demokratikus folyamat a legtöbb civil szemében pontosan antidemokratikus jellegű. Mindegyik közvélemény-kutatásnak, politikai-kulturális kutatásnak szembe kell néznie ezzel az ellentéttel, hogy miközben a demokratikus intézmények fejlődnek, a polgárok egyre jobban elégedetlenek a rendszerrel. Ezáltal állampolgári szinten a politikai jogok növekvő kiterjesztése együtt jár a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésével. Miközben az emberek politikai jogai nőnek, aközben nő a köztük

lévő gazdasági egyenlőtlenség is. A politikai tér ugyan kétségtelenül nyitottabbá és szabadabbá válik, de az emberek percepcióiban a piacgazdaság kiterjedésével a gazdasági egyenlőtlenségek növekedése miatt az új rendszernek nem a nyitottsága, hanem sokkal inkább a zártsága jelenik meg. Egy zártabb gazdasági térben találják magukat, ahol sokkal nagyobbak az emberek közötti anyagi különbségek, sokak számára a politikai kiszolgáltatottságot egyre inkább a gazdasági kiszolgáltatottság veszi át. Az egalitarista rendszerhez (kollektív szegénység) szokott polgárok egy része azt veszi észre, hogy a nálánál gazdagabbakhoz képest az anyagi javak egyre nagyobb arányának használatából ki van zárva. A közép- és kelet-európai országokban sok ember számára a politikai rendszer demokratizálódása tehát kéz a kézben jár a gazdasági rendszer bizonyos értelmű és szintű „anti-demokratizálódásával”. Az új demokratikus politikai osztály feladata többek között az, hogy gondoskodjon arról, hogy ez az érzet a társadalom minél kisebb hányadában erősödjék csak meg, és ne lépje túl azt az optimális határt, melyet az emberek toleranciája még eltűr anélkül, hogy visszakívánnák a régi, tekintélyuralmi rendszert (Simon 2000: 260-286).

Az eddig leírtak alapján kijelenthetjük, hogy a posztkommunista társadalmak demokratizálódása egy sokkal összetettebb folyamat, mint azon tekintélyelvű társadalmak átalakulása, amelyek mindig is a piacgazdaság alapján működtek. Ezáltal a posztkommunista demokratizálódás nemcsak a politikai kapcsolatok hatáskörét és rendszerét módosította, hanem sarkalatos változásokat hozott a gazdasági világba, amelynek következményei számos esetben sértették a demokrácia néhány alapelvét – kizárólagosság, gazdasági egyenlőség, esélyegyenlőség, stb. –, noha az elvek nagyon fontosak a polgárok demokrácia-felfogásában. Láttuk a közép- és kelet-európai posztszocialista országok átmenetének sajátosságait és ellentmondásos jellegét, összetettségét, mely annyira különbözik a dél-európai, dél-amerikai és délkelet-ázsiai országok fejleményeitől.

Összegezve tehát eddigi eszmefuttatásom, a közép-európai régióban lezajlott változások leírására szakmailag kifejezőbbnek és komplexebbnek tartom az átalakulás („transzformáció”) kifejezés használatát, mint az átmenetét („tranzíciót”). Ez utóbbi redukáltabb tartalommal bír, s csak magára a politikai rendszer demokratizálására vonatkozik, de nem a gazdaságra, az életvilágra és a többi területre.

4. A POSZTKOMMUNISTA ÁTALAKULÁS NÉGY FŐ MÁTRIX-ELEME

Az elmúlt 20-25 év a posztkommunista demokratikus átalakulások története elegendő tapasztalatot szolgáltatott számunkra, hogy elhelyezzük a változásokat a nemzetközi demokratizálódás trendjei, és a főbb elméleti rendszerek között. Jelenlegi tanulmányom keretei között csak egy rövid áttekintést nyújtok a különböző megközelítések között, amelyeket a legfontosabb szakirodalmak használnak a posztkommunista átalakulás leírására.

Sok tanulmányt szenteltek már annak, hogy dokumentálják a demokratizálódás eseményeit és jelenségeit, de sokkal kevesebbet foglalkoztak a tartalom és a jelentés értelmezésével. A legfontosabb elméleti igényű megközelítések rendszerezését és értelmezését a 2. sz. ábrában foglaltuk össze. Nem foglalkoztunk azokkal az elméletekkel, melyek vagy ellentmondásos megállapításokat tartalmaznak, vagy csak a felszínt érintik, s nem jutnak el a mélyebb összefüggésekhez, azok mozgatóihoz (2. ábra).

Ahhoz, hogy megértsük a posztkommunista régió változásait, teljes mértékben jártasnak kell lennünk a „Nagy Átalakulás” főbb mátrixaival. Nézetünk szerint, a posztkommunista transzformáció politikai dimenziói alapvetően négy nagy mátrixból tevődnek össze, ezeket felfoghatjuk a nagy rendszerek integrációjának is: 1. a politikai integráció; 2. a gazdasági integráció; 3. a társadalmi integráció; 4. a nemzeti integráció. Lefordítva mindezeket a változások nyelvére így hangzik:

A **politikai rendszer** demokratizálódása (átmenet).

A **gazdaság** modernizációja.

A **társadalom** szociális integrációja.

Az **állam** nemzeti függetlensége.

A posztkommunista régióban, minden kollektív cselekedetet és tevékenységet, politikai folyamatot e négy nagy integráció újrarendezése, azok valamilyen kombinációja gerjesztett. Az egész politikai tér eseményeit és folyamatait csak e mátrix-dimenziók működésén keresztül tudjuk megérteni. A különböző folyamatok, feladatok és változások e négy integráció (dimenzió, mátrix) keveredésének az eredményei, különböző kombinációi. A négy mátrix egyes összetevőinek ereje alkotta a változások motorját, határozta meg a feladatokat, az ellentétek megoldásának feltételeit és lehetőségeit. A négy mátrix nem feltétlenül lineárisan, amelyek egymás követve alkotnak egy folyamatot, hanem gyakran egyszerre működött közülete kettő-három, vagy mind a négy, még ha a folyamatokra különböző erősséggel hatottak is.

Közép-Európában a politikai rendszer demokratizálódása Magyarországon és Lengyelországban zajlott le a leggyorsabban, a gazdaság modernizációja a cseheknél és a lengyeleknél történt meg legmélyebben, a társadalom szociális integrációja a magyaroknál látszott a leghatékonyabban működni, az állam nemzeti függetlensége viszont a balti államoknál, Csehországban és Jugoszlávia esetében volt kardinális mátrix.

Közép-Európa legtöbb országában az első időszak, az úgynevezett politikai átmenet a demokrácia irányába 1988 és 1993 között ment végbe. Ez alól talán csak Románia, Bulgária, Albánia és a nemzeti függetlenségéért küzdő balti államok, valamint az ex-Jugoszlávia tagköztársaságai jelentenek kivételt, ahol a demokratizálódás némi késéssel történt meg, éppen mert a negyedik faktor, a függetlenségért folyó küzdelem megnehezítette.

A régi és az új elit megküzdött a hatalmi pozíciókért, és ugyanabban az időben a demokrácia új politikai, igazságszolgáltatási és intézményi rendszerei is létrejöttek. Néhány kutató kifejezetten azért aggódott, hogy nem láttak a régióban valódi szociális és politikai változásokat, ami nélkül a politikai-intézményi rendszer csak nehezen tud megszilárdulni. Mások az emberek a régi diktatúrákból örökölt politikai kultúrájától féltek, mely sok autoriter elemet tartalmazott (pl. az erőszak alkalmazását, a paternalista tekintélyelvűséget stb.). Voltak, akik a régióban a demokratizálódás szempontjából a legfontosabb törésvonalnak a vallást tekintették (Huntington), mások a politikai osztály kompromisszumkészségét tartották elsődlegesen fontosnak. A demokratizálódással kapcsolatos különböző megközelítési és rendszerezési kísérleteket az 1. sz. táblázatban gyűjtöttük össze.

A második időszakban zajlott az úgynevezett gazdasági átmenet, 1993 és 2000 között. A közép-európai országok közül a lengyelek, magyarok, csehek és szlovákok lényegében az ezredfordulóra befejezték a privatizációt, míg a románoknál, bolgároknál, horvátoknál és szerbeknél ez jelentősen elhúzódott. Nemcsak az állami vagyon privatizációjának időszaka volt ez, de például a közösségi közfölkék is. Az állami vagyon privatizációjának és reprivatizációjának egyik következménye az állam gazdasági erejének csökkenése, illetve a csökkenő állami szerepvállalás például a szociális területeken, az oktatásban, a munkahelyteremtésben, ami együtt járt a társadalmi feszültségek növekedésével, a munkaadók és a munkavállalók közti konfliktusok szaporodásával, a politikában pedig a jobboldal és baloldal közötti szakadás erősödésével, vagy a liberalizmus és konzervativizmus harcával. A közép-európai országok többségében a külföldi hitelek, a beáramló privatizációs tőke és a munkát szolgáltató új intézmények megszervezése volt hivatott az új struktúrák stabilizálására az ezredfordulóban, főleg Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában és a balti országokban.

Az ezt követő harmadik periódus már inkább nevezhető a demokrácia megszilárdulása korszakának, amikor a szociális feszültségek kezelése került előtérbe. A legtöbb ország ekkorra már túl volt a harmadik vagy a negyedik országgyűlési választáson, tehát szinte minden párt kormányzati teljesítményét megismerték, nemcsak az állampolgárok, de maguk a politikusok is. El kellett fogadtatni az emberekkel az új tulajdonviszonyokat, hogy például a közösségi tulajdonnak nevezett állami tulajdont szétszedték, lebontották és pénzért vagy kapcsolati tőkékért egy-két embernek adták. Kezeln kellett a munkanélküliséget, mely korábban nem létezett, a rendszerváltás folyamatában viszont (főleg a privatizációt követő racionalizálás és a szovjet piac összeomlása következtében) egyes országokban elérte a 15-20%-os arányt. A szociális integráció helyreállítása a legtöbb országban külföldi hitelfelvétellel ment végbe, aminek során a munkanélküliek kisvállalkozás indításához kaptak kezdőtőkét kedvező feltételekkel (Simon 2000: 260–286).

Végül pedig – nevezzük negyedik periódusnak! – az ezredforduló körül már több országban a modernizációs feladatok kerültek előtérbe, az ország fejlődési pályára állítása, erősítve szociális integrációját és gazdasági teljesítményét. Köztük főleg a lengyelek, a szlovének, a csehek, és az észtek produkáltak figyelemre méltót. Magyarországon az 1999–2001-es időszakot sokan gazdasági aranykorszaknak nevezik, hiszen akkoriban az ország Európában a második legnagyobb arányú fejlődést produkálta. Lengyelország esetében ez a korszak néhány évvel később következett be.

A tranzitológusok szerint az ezredforduló első éveire befejeződött a közép-európai országok demokráciába és piacgazdaságba való átmenete, de a kelet-európaiaké még legalább egy évtizeddel elhúzódott, sőt egyeseké meg is rekedt (Ukrajna), vagy visszarendeződött a tekintélyuralmi rendszer irányába (Belorusszia).

Vannak olyan iskolák és irányzatok, melyek szerint az átmenet akkor fejeződik be, ha a civil társadalom egyértelműen megerősödik, sőt, ha már a politikusok maguk is a civil szervezetek felé fordulva keresnek támogatást hatalmuk erősítéséhez. Magyarországon erre legalább 2009-ig, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) első nagyobb rendezvényéig várni kellett, de igazi civil pezsgés csak 2012-től következett be (Simon 2010).

5. RENDSZEREZÉSI KÍSÉRLETEK

A posztkommunista átmenetek tanulmányozásakor számos új besorolási lehetőség merült fel, amelyekkel osztályozhatjuk az átmeneteket.

Ezúton szeretnénk előrebocsátani, hogy abban a hiszemben és szándékkal néztem át és elemeztem végig a nemzetközi tranzitológiai szakirodalmat (az angolt, a spanyolt és a németet), hogy az irányzatok és iskolák csoportosítása segít a megközelítések közötti különbségek megértésében is. Meg kell jegyezni, hogy az elemzések egy része nem sorolható be egyetlen iskolába vagy irányzatba sem. Emellett sok megközelítés egyidejűleg több dimenziót is használ és átfedések is vannak az egyes irányzatok között.

Összesítve hét különböző felfogást tudtam elkülöníteni egymástól, melyek a következők:

1. „A történelmi, kulturális örökség” felfogás;
2. „A politikai kultúra” felfogás;
3. „A régi, tekintélyuralmi rezsim (ancient regime)” felfogás;
4. „A politikai szerkezet változási módja” felfogás;
5. „A résztvevők szerepe (elit és tömeg)” felfogás;
6. „A változások iránya” felfogás;
7. „A változás sebessége és mélysége” felfogás.

Nézzük meg egyenként, milyen jellemzői vannak a fenti hét koncepciónak, amelyek a kutatók szerint a kilencvenes években a posztkommunista régióban az átalakulásokat befolyásolták! (Simon 2006).

1. Történelmi, kulturális örökség felfogás a posztkommunista országokban igen elterjedt, amely a lakosság vallását és a demokratikus tradíciók meglétét vagy hiányát kutatja. A volt államszocialista országok három történelmi-kulturális régiót alkotnak, fejlettségi szintjük szerint. Ezek a régiók nagyban meghatározzák a demokrácia esélyeit: 1: Közép-Európa; 2: a Balkán; 3: Kelet-Európa. A közép-európai lakosok többnyire katolikusok vagy protestánsok, kiterjedt demokratikus tradíciókkal bírnak, a múltban saját parlamenttel rendelkeztek, politikai pártokkal, megválasztott helyi és országos képviselőkkel (a lengyel, magyar, litván példák). Nekik van a legnagyobb esélyük arra, hogy megérjék a demokrácia kifejlődését és stabilizációját. A Balkán államai ortodox vagy muzulmán vallásúak, kevés demokratikus hagyományuk van, és a képviseleti rendszerük az öröklésen és/vagy családi alapon nyugodott (Románia, Szerbia, Albánia). Ezekben az országokban a demokratikus erők folyamatosan háborúban álltak a tekintélyuralmi erőkkel. Kelet-Európa ortodox lakosságának jelentős része történelmi okok miatt nem ismeri a demokrácia intézményeit és azok működéseit, sem a parlamentet, sem az országos vagy helyi képviselet formáit. Alapvetően tekintélyuralmi hagyományokat örököltek. Kimaradt az életükből a humanizmus, a reneszánsz, a racionalizmus és a romantika, ezért nem az emberek és a humanizmus áll gondolkodásuk tengelyében, hanem sokkal inkább egy eszme és annak védelme (Ukrajna, Belorusszia, Oroszország). Meleg konfliktusok idején például nem ismerik el a semlegességet, csak a velem vagy ellenem, barátom vagy ellenségem dichotómiában tudnak gondolkodni. (Szerbia, Románia). Ha sikerülne is demokratikus intéz-

ményrendszert bevezetni, azt tekintélyuralmi tartalommal töltенék meg (Lawson–Römmel–Karasimeonov 1999; Huntington 2008).

2. **Politikai kultúra felfogás** a hangsúlyt arra helyezi, hogy az új demokráciák sikeres konszolidációja nemcsak egy új alkotmány létrehozását és demokratikus döntéshozatali eljárások meghonosítását jelenti. A demokrácia életképessége inkább attól függ, hogy a civil kultúra elfogadja-e az új politikai hatalmat. Az új demokráciák túlélése súlyos veszélyben van akkor, ha hiányoznak azon (többségben lévő) aktív állampolgárok, akik szerint az ország számára legjobb kormányzási forma a demokrácia (Linz & Stepan 1996). Ott ahol nem alakult ki demokratikus impulzusokkal rendelkező értelmiségi réteg, mint a kelet-európai és a kelet-közép-európai régióban (Szerbia, Románia, Moldávia) sokkal nehezebb, hosszabb ideig tart a demokratikus politikai kultúra pilléreit lerakni. A közép-európai országokban viszont a demokratikus irányoknak erős gyökere van. A politikai kultúra három típusa: 1. az erős demokratikus politikai kultúra (Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovénia, Horvátország); 2. a gyenge demokratikus politikai kultúra (Románia, Bulgária, Szerbia, Moldávia, Albánia); 3. a demokratikus politikai kultúra hiánya (Oroszország, Fehéroroszország, Azerbajdzsán). A kulturális gyökerek között a tömegtájékoztatásnak (médiának) különleges fontossága van (Welch, 1993; Linz and Stepan 1996, Barnes and Simon 1998).
3. **A régi, tekintélyuralmi rezsím (ancient regime) felfogás** ugyancsak egy nagyon fontos aspektust ad az átmenet folyamatának elemzéséhez. Meg kell említenünk, hogy Gabriel Almond különbséget tett az országok között a tekintélyuralmi rendszer eredete és beágyazódása alapján. Három kategóriát hozott létre: 1: ex-szovjet utódállamok, ahol a kommunizmus megszületett és mély tekintélyuralmi történelmi gyökerek vannak. 2: forradalmi országok, ahol a belső strukturális konfliktusok következményei a forradalmi változások (Kuba, Albánia). 3: a megszállt országok: ahol a megszálló erők a kommunista tekintélyelvű rendszert rákényszerítették az országokra (Magyarország, Lengyelország és más közép-európai országok). A posztkommunista országok átalakulási sajátosságai nagyban függttek attól, hogy milyen mértékben volt beágyazva a tekintélyelvű rendszer az adott országban. Minél szervezetlenebb volt a rendszer, annál egyszerűbb volt tőle megszabadulni, és fordítva (Almond and Powell 1986., Varga 2008).
4. **A politikai szerkezet változási módja felfogás** a változás módjával foglalkozik. Linz és Stepan osztályozási módjából indul ki, tehát azt vizsgálja, hogy milyen módon bomlott fel a régi rendszer. Ennek alapján két típust különböztet meg: 1: rendszer összeomlás (Csehszlovákia, Románia, NDK); 2: tárgyalásos átmenet (Magyarország, Lengyelország, Dél-Korea, Spanyolország). Később a szerzőpáros hozzáadott még egy 3. típust is, ahol a 90-es években igazából lényegi átalakulás nem ment végbe, mint Szerbia vagy Albánia esetében (J. Linz and M. G. Reino et al. 1982.; Linz and Stepan 1996).

5. **A résztvevők szerepe felfogásnak** két típusa van. Az egyik az elit szerepének hangsúlyozásával, míg a másik az elit és a tömegek közötti kapcsolattal foglalkozik. Huntington külön hangsúlyozza a régi és az új elit szerepét a demokratizálódás folyamatában, és különbséget tesz a demokratizálódás két útja között. Az egyiket elitváltásnak (csehek, lengyelek), a többit elit átültetésnek (transzplantációnak) hívja (magyarok, bolgárok, oroszok esetében) (Huntington 1991: 258). P. Gerlich, F. Plasser és P. Ulram szerzők a demokráciák osztályozását a politikai szereplők közötti kapcsolatok alapján teszik. Rendszert-védő elitről és ellenzéki elitről beszélnek (Gerlich-Plasser-Ulram 1991: 9). Tárgyalásos átalakulás azokban az országokban következett be, ahol a politikai aréna négy klasszikus szereplője már az átalakulás elején létrejött. A négy szereplő a következő: a régi rendszert radikálisan védők, a moderált reformisták, a moderált ellenzékiek és a rendszer radikális ellenzéke. A rendszer összeomlásakor a tekintélyuralmi rendszert tömegmozgalom (Csehszlovákia, NDK), vagy a hadsereg dönti meg (Románia), akkor általában elmondható, hogy az állampolgárok részvétele jelentős volt. Ebben az esetben a társadalom politikai tőkéje, a tömeges támogatottság, a legitimitáció és a szociális fortély fontos szerepet tölthet be az átalakulás folyamatában (Pridham and Lewis 1996: 1-22.; Newton 1999).
6. **A változások iránya felfogás** azzal foglalkozik, hogy a hatalom központját milyen irányból éri nyomás. A nyomás érkezik: felülről (Magyarország, Bulgária), alulról (Csehország, Románia, Dél-Afrika), vagy mindkét irányból (Lengyelország, Szlovénia). Különbséget tettek abban az értelemben is, hogy a változásokat felülről végrehajtott reformok vagy alulról indult forradalmak vezérelték-e (Paramio: 2000). A Vachudová-Snyder típusú osztályozásban a rendszerváltozásnak három eleme van: 1: ellenállás a kommunizmusnak, 2: a kommunista párton belüli reform az 1980-as években, 3: ellenzék-kormányhatalom közötti kapcsolat 1989-96. Ebben a rendszerben csak két olyan ország van, ahol jelen volt mind a három, békés rendszerváltást biztosító alapvető feltétel (Vachudová, A.–T. Snyder 1997: 20).
7. **A változás sebessége és mélysége felfogás** a változások iránya felfogáshoz kapcsolódik, és a mediterrán irodalomból jön. Az első típusra a folytonosság jellemző, neve „*reforma pactada*”, míg a második típusra alapvető változás a jellemző, neve „*ruptura pactada*” (Juan Linz, Maravall, Montero and Morlino). A spanyol átalakulás elemzői a folytonosság és a szétbomlás dimenziói szerint vizsgálták a demokratizálódást. Az átalakulás elején az ellenzéki pártok a reformok szerepét hangsúlyozták, amelyek folytonosságot biztosítottak („*reforma pactada*”) és csak később célozták meg a régi rendszerrel való radikális szakítást („*ruptura*”). Nemcsak a politikusok és a politikatudomány szakértői, de az állampolgárok is így élték meg a spanyol átmenetet (McDonough–Barnes–Lopez Pina 1996).

6. A DIKTATÚRÁK MAGATARTÁS-TORZÍTÓ HATÁSA

Milyen magatartás-formák alakulhatnak ki egy diktatúrában, amire, mint formálандó pillérre a demokrácia is építhet. Három olyan magatartásformát emelünk ki, melyek általánosan megtalálhatók voltak a négy évtizedes tekintélyuralmi rendszerekben:

1. az „apatikus-apolitikus” magatartás;
2. a „vakhittel bíró” magatartás;
3. a „rettegő” magatartás.

Az „apatikus-apolitikus” zárvány-magatartást alapvetően a közöny és a fásultság jellemzi, az, hogy igyekszik magát távol tartani mindentől, ami érintkezik a politika világával. Szigetként próbálja magát vagy személyi integritását menteni, s inkább a magánéletbe vonul vissza. A diktatúra számára ennek a típusnak az az előnye, hogy legalább nem fejt ki ellenállást, nem kritizál, nem lázít, legalábbis nyilvánosan nem teszi. De hátránya, hogy maga is egészében egy passzív aktus, egy neutralitás, aki így nem tartalmazza a hatalom számára fontos „feltétel nélküli követni-készség” mozzanatát.

A „vakhitű” alávetett magatartás forrása az, hogy a személy nem lát más alternatívát, csak azt az egyet, amit ő megél. Ami van, azt eleve adottnak feltételezi, természetesen fogja fel, megszereti, sőt egyenesen beleszeret. Ilyen érzés lehetett az 50-es években a Sztálin vagy Rákosi Mátyás iránti rajongás, vagy napjainkban az észak-koreai vezetők iránti extázisos, őrjöngő és önkívületében síró alattvaló.

A „rettegő” alávetett magatartású szintén tartalmazza a feltétlen követni-készség mozzanatát. Őt a terror által kiváltott félelem mozgatja, ami szintén minden intézményesített diktatúra része. A diktatúra ez utóbbi kettőt tartja kívánatosnak, csak a puhább verzió tűri meg az elsőt. Olyannyira igaz ez, hogy a totális diktatúrák nem is engedik az első változatot. Emlékezzünk csak a Rákosi-korszak mondására: „Aki nincs velünk, az ellenünk van!”, amihez képest oldódást jelentett a késő Kádár-korszak „Aki nincs ellenünk, az velünk van!”.

Kérdés az, hogy napjaink demokráciájában miből nőhet ki a bizalom, mint fő pillér: a csendes túlélésből vagy a feltétlen követni-készségből? A válaszunkat nem alapozhatjuk empirikus adatokra, csak szubjektív tapasztalatokon alapuló sok bizonytalanságot tartalmazó valószínűsítésekre. Feltételezzük, hogy az „apolitikusok” egy része aktivizálódik, hiszen a szabadság birodalmában meg tudná tartani önmaga identitását és integritását akkor is, ha mégis politizálna. A hatalom által gerjesztett félelemnek a demokráciában meg kell szűnnie. A „rettegő” is lényegében hasonló dilemmák előtt áll. Félelme a rendszerváltozás és átalakítás idején ugyan még sokáig fennmaradhat, de ideális helyzetben a stabil demokráciában nincs helye a félelemnek. A rettegőnek nem kell rettegnie, választhat, hogy politizál-e vagy sem, aktivizálódik-e vagy sem. Ha csömöre van az évtizedes kényszer-politizálástól, akkor egy időre biztosan kivonul, nem politizál, sőt nem is szavaz, ha viszont a pártok valamelyike képes felébreszteni az érdeklődését (pl. egy vonzó céllal), akkor elindulhat egyfajta bizalomépülés benne a politika világa iránt. De ennek fordítottja is igaz, ha nincsen megfelelő pártkínálat, nincs olyan erő, mely a politikához vagy annak szereplőjéhez vonzaná, továbbra is bizalmatlan marad. Ez esetben a szabadság nem a választás szabadságát jelenti számára, hanem azt, hogy végre szabad nem szavaznia. A „vakhitű” által eddig vakon követett monopolisztikus rendszer mindenestül megszűnik (pártostól, vezérestől, eszméstől), és hirtelen alternatívákat lát maga előtt. Ha tudja őket értelmezni és valamelyik iránt affinitása nyilvánul meg, akkor ő lesz az, aki a későbbiekben is erős pártkötődéssel bír, vagy keresi a nagy vezért, akiben megbízhat. Nagy valószínűséggel megőrzi választói aktivitását és elmegy mindig szavazni, hiszen ezt az eljárást kötelező jelleggel interiorizálta. Csak kisebb részük

vonul ki illúzióvesztetten a politikából, mint választópolgár. Számokat és arányokat felelőtlenség lenne mondani.

Íme tömegszinten azok a pillérek, melyeket az új demokráciák kormányai a régi rendszerből örökölték és amelyekre a rendszerváltozás óta építkezni kellene: kép-
lékenység és felettebb kiszámíthatatlanok (Simon 2012).

7. A KÁDÁR-KORSZAK ÉRTÉKELÉSE AKKOR ÉS MOST

Az emberek múltbeli tapasztalataik alapján építették föl jövőbeli elvárásaikat és ehhez viszonyították a jelen megítélését. Az új politikai elitnek el kellett érnie, hogy az emberek számára ne a múlt, hanem a jelen legyen a kiindulópont, és a környező volt államszocialista országokhoz viszonyítsák magukat, melyek szintén piacgazdaságot és demokráciát építenek. 1989 tavaszán kérdőívünkkel az elmúlt 100 év politikai korszakairól kértük ki az emberek véleményét, hogy megítélésük szerint mikor éltek jobban. A Horthy, Rákosi és Kádár nevével fémjelzett korszakokat és „napjaink demokráciáját” értékelve azt láttuk, hogy az életszínvonal tekintetében az emberek döntő többsége a Kádár-korszak teljesítményét tekinti a legjobbnak, még két évtizeddel a rendszerváltozás után is. Miközben a folyamatosan gazdasági válságokkal küszködő demokratikus korszakunk leértékelődött, a két háború időszaka, a Horthy-korszak felértékelődött és 2010-ben a második helyre került. Itt elsősorban nem arról van szó, hogy a (Gyurcsány-, Bajnai-) kormány tudatosan hirdeti a Horthy-rendszer felértékelődését, hanem rossz kormányzati teljesítményük idézi elő azt (3. tábla).

Kérdés: „Ön szerint mikor éltek jobban az emberek?”

3. sz. tábla: A XX. századi korszakok megítélésének változása (legrosszabb – legjobb; átlag 1-5; 1989-2010)

	1989	2001	2010
1. Kádár-korszakban (1956-1989)	3.9721 (.9926)	4.0749 (1.0019)	3.6279 (1.1484)
2. Horthy-korszakban (1920-1944)	2.0321 (1.0813)	2.3322 (1.2091)	3.0427 (1.3045)
3. Napjaink demokráciájában (1989-2010)	3.3312 (1.0378)	3.3940 (1.1658)	2.7870 (1.3601)
4. Rákosi-korszakban (1948-56)	1.8914 (.9637)	1.8630 (1.0309)	1.8106 (1.0508)

Forrás: Codebook im. 99-101.o.

A Kádár-korszakról a többségnek az a véleménye, hogy „hiányzott a szabadság” (70%) és „nagy volt az elnyomás” (61%), de „a magyar gazdaság fejlődött” (59%) és „majdnem minden magyar jobban élt” (63%). (C: 95-97).

A Kádár-korszakot az emberek többsége kedvezőbben ítéli meg, mint a többi ország diktatúráit, s ebben fontos szerepe van annak, hogy elsősorban a '70-es-80-as évekre emlékeznek, feledve az '56 utáni terrort. Az emberek úgy emlékeznek a korra, mint amelyben egy „fogyasztói társadalom” építése folyt, egy sajátos „szocialista jóléti társadalomé”, ahol nem volt munkanélküliség és viszonylagos létbiztonságban

élhettek. Az pedig már szinte teljesen kitörlődött a hétköznapi tudatból, hogy mindezt a kádárista rendszer nagy nemzetközi hitelfelvételek segítségével, az ország hosszú távú eladósodásával biztosította.

7. BEFEJZÉS HELYETT

Mondani sem kell, hogy a spanyol átmenet a maga korában kivételes volt a történelemben és sokan pesszimistán néztek a folyamat elé. Emlékezzünk csak M. Duvenger szkeptikus előadására, amit a Madridi Complutense Egyetemen tartott 1977-ben, a változások elindulásakor: „Ha a spanyol nép kezdeményezését egy békés átmenetre siker fogja övezni, akkor számos politikatudományi könyvet kell majd írni a folyamatok tanulmányozása végett, mivel több mint lehetetlen lesz az átalakulás (J. Busqueta 1989: 13.). De sikeres volt és a közép-európai régió számára is mintáértékűvé vált, mert erőszakos harc nélkül, szervezett, tárgyalásos megállapodás-sorozat révén demokratizálták a tekintélyuralmi rendszert, a demokratikus rendszer kiépítésének sikeres útja (Simon 1996. 55-74).

A spanyol demokrácia bebizonyította, hogy sokkal beszámíthatóbb és heterogénebb az állampolgárok számára, ezáltal szélesebb társadalmi erők támogatják. Az új rendszer sokkal nyitottabb volt az összes állampolgár részére, tekintet nélkül vallási hovatartozástól, kortól, politikai meggyőződéstől. Rustow-tól indulva egészen McDonough-ig, az egész szakirodalomban rengetegen vallják, hogy a demokratizálás azt jelenti, hogy a rendszer sokkal nyitottabb lesz, az állampolgároknak nagyobb lehetőségük van kifejezni magukat, és a társadalmi egyenlőségről szőtt érzéseik is megerősítik őket abban, hogy az új rendszer kevésbé korlátozó és megosztó (Epstein 1984.). Amíg a tekintélyuralmi rendszerben a legitimitáció forrása a hatalom és az elnyomás, addig a demokráciában a bizalom növekedése és a kirekesztés mérséklődése. S. Barnes, P. McDonough and Lopez Pina egy idősoros kérdőív kutatásból a következőket vonta le: az új rendszer csak akkor lesz az állampolgárok által demokratikusabbnak érzelve, ha azt igazságosabbnak ítélik meg, az egyenlőségről és az önkifejezésről alkotott elgondolásaik megerősítést nyernek (McDonough–Barnes–Lopez P. 1986:10).

A két évtizede zajló transzformáció sok vonatkozásban még ma is tart, és egy sor új kérdést is fölvet. A közép-európai régióknak jövőbeli nagy kérdése az, hogy a posztkommunista országok még mindig posztkommunisták, vagy már fiatal új demokráciák? Leonardo Morlino négy demokrácia-típust különböztet meg: 1: tekintélyuralmi, 2: populista, 3: képviselői, 4: részvételi (Morlino: 2011). A demokráciákban választópolgár által biztosított inputfunkció maga a politikai részvétel. Ha az emberek részt vesznek a folyamatok alakításában, akkor a minél magasabb szintű részvétel a rendszer legitimitációját erősíti. Ezzel szemben az extrém módon alacsony részvétel (pl. a választásokon) a rendszer mindennapi működését lehetetleníti el (a rendszer output funkcióját biztosítják). A politikusok oldaláról nézve a vezetőknek választóik felé feltétlenül nyitottaknak, elérhetőeknek kell lenniük (ezzel a rendszer input funkcióját szolgálják.). Ha viszont a vezetők elefántcsonttoronyba zárkoznak és az elit és a köznép között nem alakul ki semmilyen kapcsolat csak elválasztó falak, akkor ott törés van a demokráciában, Schmitter szerint nincs is működő demokrácia (Schmitter 2002. 12-20).

Melyik demokrácia-típust fogják a közép-európai államok kiépíteni? Másolni fogják a nyugati demokráciákat, avagy saját történelmi örökségük alapján új utakat fognak bejárni? Kérdéses az is, hogy a közép-európai pártfejlődés lesz-e valamilyen hatással a nyugat-európai pártfejlődésre és a közép-európai demokráciák fejlődése fog-e valamilyen hatást gyakorolni a nyugat-európai intézményrendszer fejlődésében?

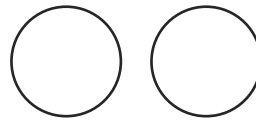
Tanulmányukban amellet érveltünk, hogy a közép-európai átalakulás sokkal összetettebb, mint pl. a spanyol átmenet volt, vagy mint a latin-amerikai országok demokratizálódása. Idősoros kérdőíves vizsgálatok azt mutatták, hogy a transzformáció következtében a rendszer nem vált sem nyitottabbá, sem igazságosabbá, sőt csökkentette a társadalmi egyenlőség érzését (Simon: 2010, 28-32. és 60-74.). A piacgazdaság kiépítése (az állami tulajdon leépítése, privatizáció, reprivatizáció) volt az folyamat, melynek hatása drasztikusan keresztbemetszette a demokrácia kiépítésének irányába tett erőfeszítéseket és eredményeket, például az igazságosságot és a társadalmi nyitottságot.

Mellékletek

I. sz. ábra: Az átalakítás (transzformáció) és az átmenet (tranzíció) fogalmi kerete

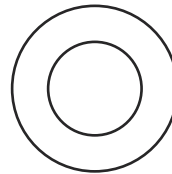
Polányi Károly koncepciójának rekonstruálása

Két külön kör

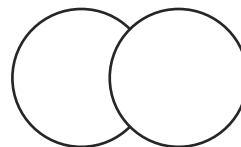
A klasszikus tranzitológiai elméletek

Egy nagy körben egy kicsi

Az „egymást metsző harmadok” elmélete:

Két egymást részben metsző kör

2. sz. ábra: A posztkommunista tranzitológiai koncepciók a szakirodalomban

MEGKÖZELÍTÉSEK

SZAKIRODALOM

1. Történelmi örökséget hangsúlyozó koncepciók

Lawson–Römmele

– Történelmi-intézményi magyarázat

1. Közép-Európa régió
2. Balkán régió
3. Kelet-Európa régió

– Vallási-kulturális magyarázat

Huntington

1. Nyugati vallás: Közép-Európa
2. Ortodox vallás: Kelet-Európa
3. Ortodox és más vallás: Balkán

2. Politikai kultúrára építő koncepciók

Barnes–Simon

– Az állampolgárok magatartásmintáinak fontossága

1. Erős demokratikus hagyományok: magyarok, csehek, lengyelek, szlovénok.
2. Gyenge demokratikus hagyományok: bolgárok, románok, szerbek.
3. Semmilyen demokratikus hagyományok: oroszok, ukránok, fehéroroszkok.

– A régi politikai rendszer repressziós karakterének

szervesültsége

Almond–Powell

1. Szervesült felépítményű országok (a volt Szovjetunió legtöbb országa):
(Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország)
2. Részben szervesült felépítményű elnyomott országok:
(Románia, Bulgária, Albánia, Szerbia)
3. Nem szervesült felépítményű megszállt országok:
(Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia).

3. Politikai változás motorjai szerinti koncepciók

Linz–Stepan

1. Tömegtüntetések, rezsim-összeomlás: Románia, NDK, Csehszlovákia.

2. Elitök tárgyalásos megegyezése paktumokkal: Magyarország, Lengyelország, Bulgária.

3. „Színváltás”: lényegi változás elmaradása: Szerbia.

4. A politikai aktorok szerepe

Szelényi, Kolosi

– Elit szerepe

1. Elit átalakulás: Oroszország, Románia, Szerbia, Szlovákia
2. Elit-kiegészés: Magyarország, Bulgária, Horvátország
3. Elit-csere: NDK, Szlovénia

– Elit és a tömegek kapcsolata: a politikai résztvevők erői **Plasser-Ullram; Schmitter**

1. A régi elit erős hatalma, hogy megvédje a régi rendszert: Bulgária, Románia.
2. Tagozódás a régi eliten belül (ortodoxok és reformisták): Szovjetunió, Magyarország
3. Az új elit erős hatalma, hogy bevezesse az új rendszert: Lengyelország, Csehszlovákia.

5. A változás iránya

Paramio, Vachudová–Snyder

1. Nyomás felülről: Magyarország, Bulgária.
2. Mindkét irányból: Lengyelország, Szlovénia.
3. Nyomás alulról: Csehszlovákia, NDK, Románia.

6. A változás sebessége és mélysége

Maravall, Montero–Morlino

1. Kiszámítható folyamatosság: paktum-reform: Magyarország, Lengyelország, Bulgária
2. Lökések sorozata és szakítás: Csehszlovákia, NDK.
3. Robbanás, gátszakadás: Románia, Szerbia

1. sz. tábla: Az egyes kormányok (K) viszonya a civil társadalom (Ct) szerveződéséhez Magyarországon (1948–2010)

Rendszerek	Kormányok	K intézkedései	K viszonya a Ct-hoz	K döntéseivel a Ct-t
Diktatórikus rendszerek 1948-1989	Rákosi- korszak 1948-1956	Civil szervezetek betiltása, vezetők üldözése	Maga alá vetette, dominálta	Szétzúzta
	Kádár-korszak 1956-1989	Szervezet-alapítás tiltása, akadályozása	Maga alá vetette, dominálta	Rombolta
Átmenetek 1990-1998	Antall-kormány dem. átmenet 1990-1994	Gyülekezési és szervezkedési jog kiterjesztése	Főlszabadította, de a pártok átpolitikálták	Engedte az építkezést
	Horn-kormány posztkommunista 1994-1998	1%-os adótámogatás, és magánosítás	Főlszabadította, de átpolitikálta	Egyszerre segítette és nehezítette
Demokratikus rendszerek 1998-2010	Orbán-kormány polgári 1998-2002	Támogatási és a szervezkedési jog kiterjesztése	Támogatott, túrt és távolságot tartott	Építette
	Medgyessy-kormány 2002-2004	Szelektív támogatás	Támogatott, túrt és tiltott is	Szelektíven segítette és nehezítette
	Gyurcsány-Bajnai kormány 2004-2010	Támogatása szelektív, tiltott és büntetett.	Átpolitikálási kísérletek, tiltott támogatott és túrt	Harcolt ellene, ami részben aktivizálta és radikalizálta.

(Forrás: Simon János saját kompozíció – 2013.)

2. sz. tábla: A posztkommunista változások típusai (Vachudová-Snyder alapján)

	Magyaro.	Lengyelo.	Cseho.	Szovákia	Bulgária	Románia
Kommunizmus ellenes	igen	igen	igen	nem	nem	nem
Komm.párton belüli reform	igen	igen	nem	nem	nem	nem
Ellenzékiek kormányon (1989-1996)	igen	igen	igen	igen	igen	nem

(Vachudová, A.-T.Snyder 1997. „Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989”. East-European Political Science, Vol.I. No.1. p.20)

SZAKIRODALOM

- Almond, G. and Powell, G.B. 1986. *Comparative Politics. A Developmental Approach*. Little Brown. Boston.
- Barnes, Samuel–Simon János (eds.) 1998. *The Postcommunist Citizen*. Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS.
- Bennet, W. L. 1998. "The Media and Democratic Development: The Social Basis of Political Communication". In P. H. O'Neil (ed.), *Communicating Democracy. The Media and Political Transitions*, Boulder, Lynne Rienner
- Busqueta, J. 1989. "Sobre la transición" In *Sistema* (Madrid) No. 93. p.13.
- Clark, T. y Navarro, C. 2012. *La Nueva Cultura Política*. Ed. Mino Dávila, Buenos Aires. pp. 488.
- Huntington, P. Samuel 2008. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- Jensen, Jody and Mislivetz, Ferenc 2008. „Expanding Horizons: The Concept of Civil Society before and after 1989.” In. *Central European Political Science Review*. Vol. 8. No. 33, 29-65.
- Laguna, Antonio 2010. *Las claves del éxito político. ¿Por qué votan los ciudadanos?* Ediciones Península. Barcelona. pp. 254.
- Lawson–Römmele–Karasimeonov (eds) 1999. *Cleavages and Parties in East-Central Europe*. (eds.) Lawson–Römmele–Karashimeonov, Praeger, New York.
- Linz, Juan y M.G.Reino et al. 1982. *Informe Sociológico*. Ed. FOESSA, Madrid, pp.620.
- Linz, J. J. and A. Stepan: 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press
- McDonough, Peter 1998. „Identities, Ideologies, and Interests: Democratization and the Culture of Mass Politics in Spain and Eastern Europe”. In. Samuel Barnes–János Simon (eds.) *The Postcommunist Citizen..* Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS
- McDonough, P.–Barnes, S.–Pina, A. L. 1998. *The Cultural Dinamics of Democratization in Spain*. Ithaca: Cornell University Press
- Moreno, Luis García y Gabriel Tortella 2012. *La democracia ayer y hoy*. Editorial Gadir, Buenos Aires. pp. 262.
- Montero, José Ramón–Torcal, Mariano 1990. „La cultura política de los españoles: pautas de continuidad y cambio”. In. *Sistema*, Noviembre, 39-73.
- Morlino, Leonardo–Montero, José Ramón 1995. „Legitimacy and Democracy in Southern Europe” In: *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Ed. by R. Gunther, N. Diamanduros, H-J. Puhle. Baltimore: The John Hopkins University Press 231-260.
- Morlino, Leonardo 2011. *The Freedom and Equality should be linked to Accountabilities and Responsiveness?* In. *Central European Political Science Review* Vol. 12. No. 46. 9-54.
- Newton, K. (1999), 'Mass Media Effects: Mobilisation or Media Malaise?', *British Journal of Political Science*, 29, 577–600.
- Norris, Pippa 2000. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-industrial Democracies*, Cambridge, Cambridge University Press
- O'Donnel–Schmitter–Whitehead 1986. *Transition from Authoritarian Rule to Democracy*. Baltimore. John Hopkins University Press.
- Paramio, Ludolfo 2000. „Ipari demokráciák és fejlődés” in *Demokráciák és pártok*. Villányi úti Könyvek. Budapest 44-72.
- Plasser, F.–Ulram, P.–Waldrauch, H. 1997. *Politische Kulturwandel und demokratische Konsolidierung in Ost-Mitteuropa: Theorien und Trends*. Opladen: Leske und Budrich Verlag
- Pridham, Geoffrey and Paul Lewis 1996. *Stabilizing fragile democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*. Routledge. London pp. 272.
- Puscas, Vasile (ed.) 2000. *Central Europe since 1989. Concepts and Developments*. Ed. Dacia, Cluj–Napoca
- Rose, Richard–Mishler, William 1994. „Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe.” In. *British Journal of Political Science*, 2, 159–182.
- Rustow, Dankwart A. 1970: „Transitions to Democracy”, en *Comparative Politics*, Vol. II. No. 1. 337–363.
- Schmitter, Ph. C.: 2002. „The Quality of Neo-Democracy in Central Europe” In *Central European Political Science Review* Vol. 3. No. 9. 12-20.

- Simon János 1996. A demokratikus átmenet Spanyolországban. VUK Politikatudományi Könyvek Sorozat, Budapest pp. 193.
- Simon, János 1999. „Cleavages and Space of Party Competition in Hungary” In *Cleavages and Parties in East-Central Europe*, eds. Lawson-Römmele-Karashimeonov, Praeger, New York. 215–236.
- Simon, Janos 2000. „El Coste Social del Gran Cambio en Europa Central” In. *La Transformacion de las Políticas Sociales en la Europa del Este* (ed.Carlos Flores Juberías), Min.de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid-Barcelona, CEDECS. 2000. 260-286.
- Simon János 2004. „Pretórianizmus és legitimáció” In. *A politikai kultúra színpénei. Századvég Kiadó*, pp. 231-241.
- Simon, Janos 2006. „Unfinished Post-communist Transition” In. *Central European Political Science Review* Vol. 8. No. 27. 33-45.
- Simon, János 2011. „Mass Political Culture and Political Participation in Hungary” In Flores, Julia Isabel (coord.) *A 50 anos de la Cultura Civica. Pensamientos y reflexiones*. México, Instituto de Investigaciones Jurídicas, UNAM-Tribunal, 2011. 233–282.
- Simon, János 2012. *Civil Társadalom és érdekképviselés Közép-Európában. Lengyel-magyar párbeszéd* (szerk.) L'Harmattan Kiadó. Bp., pp. 211.o.
- Simon, János 2012. *Értékválságban a politika – A demokratikus politikai kultúra keresése. L'Harmattan Kiadó, Bp. 191.o.*
- Simon János 2013. *A demokratikus politikai kultúra pillérei. Codebook. Közvélemény-kutatások 1989-2010. MTA PTI ETTK. 28–32. és 60–73.*
- Simon, János 2013. *A politika értékválságban – A demokratikus politikai kultúra keresése. L'Harmattan Kiadó, Bp. 246.o.*
- Szabó Máté (2008) „Civil and Uncivil Society in Hungary before and after the transition”. In. *Central European Political Science Review*. Vol. 9. No. 33. 66-86.
- Vachudová, A.-T.Snyder 1997. „Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989.” In. *East-European Political Science*, Vol.1. No.1. p.20.
- Varga Csaba 2008. „Transition Marshaled by Constitutional Court” In *Central European Political Science Review*. Summer Vol. 9. No. 32. 9–48.
- Welch, Stephen 1993: *The Concept of Political Culture*. St. Martin's Press, New York.